

СОТИБОЛДИЕВА С.Р

XX АСР ФОРС РОМАНЧИЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

СОТИБОЛДИЕВА САРВИНОЗ РУЗИЕВНА

XX АСР ФОРС РОМАНЧИЛИГИ

Тошкент – 2015

УЎК12:821.222.1

КБК:84(5 Ў) 6

С 31

Мазкур монография Тошкент давлат шарқшунослик институти Илмий Кенгаши томонидан кўриб чиқилган ва нашрга тавсия этилган (30.04.2015 йилдаги 9-сонли баённома)

Такризчилар:

- М. Имомназаров* – Ф.ф.д., профессор;
С. Садиев – Ф.ф.д., профессор;
Ж. Ҳамроев – Ф.ф.д., профессор.

Масъул муҳаррир:

А.Қуронбеков – Ф.ф.д.профессор

Мазкур монографик тадқиқотда замонавий форс романчилигининг манбаалари, такомил босқичлари, бугунги кундаги ҳолати ҳақида илмий-назарий изланишлар акс этган. Шунингдек, бадиий адабиёт ривожига турли босқичларнинг ўзига хос хусусиятлари ва адабий жараёнларни ёритиш асносида бугунги кунда Эрон адабиётининг пешқадам жанри бўлган романчилик тарихи ва ёзувчилар ижоди адабий-бадний таҳлил этилган.

Монография эрон филологияси билан шугулланувчи мутахассисларга ва форс насрига қизиқувчи барча ўқувчиларга мўлжалланган.

Ушбу монография Тошкент давлат шарқшунослик институти давлат илмий-техник дастурлари доирасида амалга ошириляётган Ф-1-139 “Шарқ халқлари адабиёти тарихи ва жанрлар типологияси” номли илмий тадқиқот лойиҳаси асосида нашрга тайёрланди.

ISBN 978-9943-978-15-7

© Сотиболдиева Сарвиноз Рузиевна

© “Voris-nashriyot” МЧЖ, 2015 й

© ТДШИ 2015 й

МУҚАДДИМА

Президентимиз сўз санъати бўлган адабиётнинг ахамияти хақида “Барчамизга аёнки, ХХІ аср интеллектуал салоҳияти, тафаккур ва маънавий асри сифатида инсоният олдида янги-янги уфқлар очиш билан бирга, биз илгари кўрмаган, дуч келмаган кескин муаммоларни ҳам келтириб чиқармоқда. Бугунги мураккаб ва таҳликали заминда ёзувчининг башариятнинг эрганги кунини ўйлаб, одамларни эзгуликка, меҳр-оқибат ва бағрикенгликка даъват этишга қаратилган ҳароратли сўзи ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда”¹ деб таъкидлаган эдилар. Техника ва ахборот технологиялари тараққиёти мислсиз ривожланиш чўққисига чиққан глобаллашув даврида ХХІ асрда “ҳароратли сўзга” бўлган эҳтиёжни қондира оладиган бадий асар яратиш зарурати, бизнингча, ҳар бир миллат адабиёти олдида турган долзарб вазифалардан бири бўлса керак.

Кўпгина шарқ халқларида асрлар мобайнида мавзу ва шакл жиҳатдан катъий қонуниятлар асосида яшаб келган адабиёт сўнги икки асрда жуда катта ўзгаришларни бошидан кечирди. Агар ХІХ асрнинг бошларигача бўлган даврда шарқ халқлари адабиётида ўзаро таъсир асосан маънавий қадриятларида, адабий анъаналарида бир мунча яқинлик мавжуд бўлган араб, форс, хинд, турк каби халқлар кесимида содир бўлган бўлса, ХІХ асрнинг биринчи ярмидан бошлаб турли ижтимоий-сиёсий омиллар туфайли Ғарб ва Европа халқлари адабиёти, яшаш тарзи, эстетик қарашлари кириб кела бошлади ва бу жараён ХХ асрни бутунлай қамраб олди ҳамда то бугунги кунга қадар давом этмоқда.

Ўзбек адабиётшунослиги бу жараёнларни тадқиқ этишда маълум бир ютуқларга эришди десак муболаға бўлмайди. О.Шарафиддинов, У.Норматов, Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, С.Содик, А.Расулов Қ.Йўлдошев, Б.Каримов, У.Ҳамдам, Д.Қуроноқ сингари олимлар томонидан чоп этилган қатор тадқиқотларда, шунингдек, “Мустақиллик даври адабиёти”, “Озод Ватан саодати” каби бир қатор тўпламларда, мустақилликкача ва ундан кейинги давр адабий жараёнлари, ёзувчининг ижодий методи, адабий тур ва жанрлар масаласида олиб борган изланишлари акс этди. Бу эса ўз навбатида тадқиқотчилар учун катта енгилликлар туғдирмоқда.

¹ Каримов И.А. Адабиётга эътибор – маънавийта, келажик ва эътибор. – Т. 2004. 206-б.

XX аср охири XXI асрнинг дастлабки йиллари мамлакатимиздаги адабий ҳаётга хос бўлган жиҳатлардан бири бу таржима адабиётига бўлган эътиборнинг ортганлигидир. Энди ўзбек китобхони форс, хитой, япон, корейс, араб, ҳинд, турк каби шарқ халқлари адабиётини ўтган асрдаги сингари аксарият ҳолларда рус тилидан қилинган таржима орқали эмас, балки аслиятдан қилинган таржималарда ўқиш имкониятига эга бўлди. Бу эса ўз навбатида ўзбек шарқшунослари олдига бу адабиётларни фақат таржима қилибгина чекланиб қолмасдан, балки уларнинг чуқур бадиий таҳлилини амалга ошириш, уларнинг бадиий-эстетик қимматини аниқлаш каби вазифаларни ҳам кўяди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, тадқиқотимиз объекти бўлган форс романчилиги ҳам энг қадимий тамаддун ўчоқларидан бири бўлган Эроннинг бугунги кундаги адабий ҳаёти сифатида ўрганилишга молик жиҳатлардан биридир. Шарқ халқларида бўлгани сингари Эронда ҳам роман жанри (агар Европа типдаги роман нуктаи назаридан қаралса, шунингдек “роман” термини XX асрнинг бошларига келибгина кенг истеъмолга кирганини ҳисобга олсак – С.С.) нисбатан янги ҳодиса ҳисобланади. Жаҳон илм-фанида, жаҳон маданияти тарихида форсий шеърятнинг Рудакий, Фирдавсий, Асадий Тусий, Масъуд Саъд Салмон, Афзалиддин Хоконий, Низомий Ганжавий, Носир Хусрав, Санойи, Румий, Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий каби мумтоз вакиллари ижоди жаҳон поэзиясининг чўққиларини ташкил этиши эътироф қилинган. Ўрганилиши нуктаи назаридан ҳам форс шеърятига бағишланган тадқиқотлар салмоғи насрга нисбатан анча катта. Бироқ XX асрнинг ўрталарига келиб бу манзара ўзгарди. Эронлик адиблар нафақат мумтоз шеърятда, балки насрда, аниқроғи *янги типдаги насрда* ҳам бадиий баркамол асарлар ярага олиш қобилиятларини намоён эта билдилар. М.Жамолзода, М.Козимий, А.Халилий, С.Чубак, С.Ҳидоят, С.Донешвар, С.Нафисий, А.Маҳмуд, М.Давлатободий, Ҳ.Гулширий, И.Фасиҳ, Ш.Порсинпур, А.Маъруфий, М.Сотропий сингари адибларнинг асарлари дунёнинг бир қанча тилларига таржима қилинди ва қилинмоқда.

Таъкидлаш жоизки, XX аср Эрон халқи ҳаёти катта ўзгаришлар, тарихий воқеалар асри бўлди. 1905-1911 йиллардаги Машрута инқилоби, 1978-1979 йилги Ислом инқилоби ва саккиз йил давом этган Эрон-Ироқ (1979-1989) уруши мамлакат ҳаётининг ҳамма соҳасини, шу жумладан, илм-фан, маданият, адабиётга жиддий

таъсир ўтказди. XX аср бошлариданоқ форс адабиёти асрлар давомида қатъий қонунлар асосида ривожланиб келган адабий меъёрлар қобиғини ёриб чиқиб, воқеликни ҳаққоний ақс эттириш тамойилларига ўтди. Ўтган асрнинг биринчи ўн йиллигида Муҳаммад Али Жамолзода, Содик Ҳедоят, Бўзўрг Алавий, Мушфиқ Козимий, Санъатизода Кермоний, Муҳаммад Ҳижозий ва бошқа истеъдодли адиблар новелла, янги типдаги хикоя сингари жанрларда асарлар яратдилар; ижтимоий, тарихий роман намуналари дунёга келди. Улар бошлаб берган адабий янгиланишни кейинги авлод вакиллари Содик Чубак, Аҳмад Маҳмуд, Маҳмуд Давлатободий, Симин Донешвар, Баҳром Содикий, Жамол Мирсодикий кабилар муносиб давом эттирдилар. XX аср сўнги чорагида наср ривожидида мазмун ва шакл ўзгаришлари, ғоявий йўналишларнинг янги мазмун асосида шаклланиши, янги руҳдаги ва янги бадиий инъикосдаги асарларнинг вужудга келиши кузатилади. Ана шу жараёнларнинг ортида нафақат бадиий истеъдод намоёндаси сифатида шоир ва ёзувчи шахси, балки унинг тафаккурида кечаётган ва моҳиятдан янгиликка йўлдош бўлган қайта қуриш ҳолатлари, истеъдодни ўраб турган адабий муҳитнинг пишиб етилганлиги ва ижтимоий зарурияти ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бирор бир бадиий янгиликнинг вужудга келиши турли талабларнинг уйғунлигини тақозо этиб қолади. Ана шу талабларнинг уйғунлиги ва бир вақтда юзага келиши такрорланмас истеъдоднинг ёки тамомила янги руҳдаги адабий оқимнинг рўёбга чиқиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу пайтга келиб саккиз йиллик уруш оқибати, муҳожирликнинг ортиши ва шу каби омиллар туфайли модернизм, экзистенциализм сингари нореалистик ва психологик йўналишдаги асарлар яратиш тамойили кучайди. Шу билан бирга Ҳушанг Гулширий, Исмоил Фасих, Аббос Маъруфий, Шаҳрнуш Порсипур, Маржоне Сотропе сингари ёзувчилар ижодида инсон руҳиятини тадқиқ этиш, ижтимоий-сиёсий воқеликни теран англаш ва ифодалаш, уни инсоннинг қалб кечинмалари тарзида тасвирлаш, бу жараёнда мавжуд миллий ўзликни англаш ва кўп асрлик анъаналардан фойдаланиш, шу билан бирга умумбашарий мезонлар ва бадиий тафаккур ўзгаришлари билан узвий алоқадорликни намоён этиш, эрк, ватан, хотин-кизлар, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва вазифалари, ҳаётдан мақсад, инсон ва маънавият каби муаммоларнинг янгича талқинини беришга интилиш кузатилади.

Эрон адабиётида ўтган асрда вужудга келиб, бугунги кунда бадиий адабиётнинг узвий таркибий қисми, унинг пешқадам жанрига айланган роман ҳам халқ маънавиятининг мазмунига, унинг кудратли кучига айланди. Роман то ханузгача шаклланишда давом этаётган жанр эканлиги янгилик эмас. Шу нуқтаи назардан, Эрон адабиётига хос бадиий воқеликлардан бири бўлган романнинг миллий ва умумбашарий манбалари, унинг мазмун ва ғоявий кирралари, ривожланиш босқичлари, ижодкорлар шахси, ижодий методи каби масалаларни илмий тадқиқ қилиш бадиий адабиёт ривожининг хусусиятларини аниқлаш ва баҳолашга тенг келади. Эронда роман жанрининг вужудга келиши тасодиф эмас, балки ижтимоий зарурият эди. Унинг келиб чиқишида ижтимоий, сиёсий, мафкуравий ўзгаришлар ва жамият ҳаётига доир туб инкилобий қайта қуриш жараёнлари муҳим ўрин тутган. Жамият ҳаётидаги кескин бурилиш жараёнлари, инсоннинг ўз ўрни ва мавқеини қайта англаш эҳтиёжи, жамият ва инсон муносабатларида янги қонуниятларнинг келиб чиқиши, иқтисодий ривожланиш омиллари янгича фикрлаш, янгича баҳолаш, янгича қарашлар учун асос бўлиб хизмат қилди. Янгича бадиий тафаккурни юзага келтирди. Ана шу янгича тафаккур кирраларидан бири роман жанри орқали ўзини намоён этди.

Роман жанри, аввало Эроннинг ўзида, сўнг хорижий элларда янги бир адабий меъёр, бадиий тафаккур инъикоси ва бадиийлик хусусияти сифатида тан олинishi биланок, бу борада жуда кўплаб мақола, асар ва монографик тадқиқотлар нашр қилинди. Бунинг ўзига хос томони шундаки, дунё бўйича барча эроншунослар мазкур мавзунини безътибор қолдиришмаган ҳамда форс романи борасида дунё олимлари томонидан фикрлар билдирилган. Форс романи борасидаги тадқиқотлар қуйидаги йўналишларда олиб борилган:

1. Эронда янги типдаги роман жанрининг пайдо бўлиши, уларнинг мазмун ва шаклга кўра таснифланиши масалалари, “роман” тушунчасига таъриф бериш ва дастлабки романларнинг сюжети билан таништириш характеридаги тадқиқотлар.

2. Алоҳида ёзувчиларнинг ижоди ва ижодий методига бағишланган тадқиқотлар.

3. Форс романини бошқа миллат романлари билан қиёсий ўрганилган тадқиқотлар.

4. Роман назариясига бағишланган тадқиқотлар.

Форс адабиётида янги шаклдаги романлар ёзила бошланган (XX асрнинг 20 йиллари) даврга нисбатан унинг назарий ўрганилиши бир мунча кейинроқ, яъни XX асрнинг 40-60 йилларига тўғри шаклланди.

Эроннинг ўзида илк бор замонавий наср, хусусан, форс романи ҳақидаги дастлабки маълумотни 1947 йилда Эрон ёзувчиларининг I-съездида таниқли филолог олим Парвиз Нотел Хонларий берган. Хонларий “Янги давр форс насри”² номли маърузасида XIX асрнинг охиригача чорагидан XX асрнинг қирқинчи йилларигача бўлган ораллиқдаги даврда эрон насри таракқиёти ҳақида тўхталиб ўтади. Шунингдек, бу маърузасида янги типдаги “сафарнома”, газета, журнал, таржима адабиёти, янги шаклдаги роман, ҳикоя, драматургиянинг ривожланиши ва уларнинг насрий тилнинг шаклланишидаги аҳамиятига урғу беради. Маъруза ҳажман катта материални қамраб олган ва кўпроқ маълумот бериш характерида бўлса-да, унинг “Романнавислик” қисмида илк бор форсий романларни мазмун мундарижасига кўра таснифланиши эътиборга лойиқдир³. Шундан сўнг эронлик тадқиқотчилар орасида форс романларига қизиқиш кучаяди ва унга бағишланган кўплаб тадқиқотлар яратилиши бошланади.

Доктор Муҳаммад Этеъломий ўзининг “Бугунги адабиёт хусусиятлари” (Техрон, 1349/ мил.1970) номли тадқиқотида ҳам асосий эътиборни форсий романлар таснифига қаратади. Олим романларни қуйидаги турларга бўлишни таклиф қилади: тарихий, деҳқонлар, илмий, танқидий, нома, саргузашт типидagi романлар. Олим романларни таснифлашда маълум бир ягона принципга асосан ёндашмагани, уларнинг мавзуси билан шаклини аралаштириб юборгани кузатилади.

Таъкидлаш жоизки, Эронда янги шаклдаги форс романига бағишланган дастлабки ишларда, асосан, роман терминига таъриф бериш, романининг мазмун ва шаклига кўра таснифлаш, ҳар бир турга мансуб романларнинг намуналарини санаб ўтиш тенденцияси ҳукмрон бўлиб, ёзувчининг роман ёзиш техникаси, форс миллий романининг жанр хусусиятларига бағишланган назарий ишлар кам.

Эронда чоп этилган илмий-назарий асарларнинг салмоқли қисмини француз, рус, америка олимлари асарларининг романга

² نثرى فارسى در دوره اخیر، نخستین کنگره نویسندگان ایران، ۱۳۲۶، خالاری پرویز

³ Изюх: Хонларий янги типдаги форсий романларни қуйидагича икки гуруҳга бўлади: 1) Танқидий, ахлоқий, ижтимоий романлар; 2) Тарихий романлар.

бағишланган тадқиқотларининг таржимаси эгаллайди. Булар орасида Бахтин, Мишел Бютор, Вильям Хазлит, Давид Херберт Лавренсларнинг назарий асарлари етакчилик қилади. Фикримизнинг исботи сифатида, Муҳаммад Рафъ Махмудённинг “Роман назарияси ва форсий роман хусусиятлари” асарини олсак. Асарнинг каттагина қисмини ғарб олимларининг роман назарияси ҳақидаги фикрлари эгаллайди.

Таниқли адабиётшунос олим ва ёзувчи Жамол Мирсодиқийнинг “Қисса, кичик дoston, роман”⁴ асарида асосий эътибор “роман” термини, форс романларининг таснифига қаратилади. Зикр этилган асарида олим “роман” термини форс тилида “رومان”, “رمان”, “داستان” каби терминлар билан эквивалент сифатида ишлатилишини таъкидлаб ўтади. “Роман”нинг таърифи сифатида эса Вильям Хазлит берган таърифни айнан келтиради.

Гуломхусайн Дехбузургий “Эронда романчилик” (Бошланишидан то ислом инқилоби ғалабасига қадар)⁵ мақоласида ҳам роман таснифига, типологиясига эътибор қаратиб, романларнинг маъно ва мундарижасига кўра *тарихий, ижтимоий, ишқий, психологик, сиёсий* ва бошқа турлари борлигини, бироқ бу тарзда чегараланиш нисбий эканлигини таъкидлаб ўтади. Бундай таснифлаш дастлаб машхур адабиётшунос олим Сирус Шамисо томонидан киритилган эди. Дехбузургий ҳам шу таснифлаш тамойилига амал қилади. Муаллиф ушбу мақолада Ислом инқилоби ғалабасигача бўлган даврда романчилик тараккиётини батафсил баён этади ва уларнинг шакл, мазмун хусусиятларига танқидий ёндашади.

Эрон насрига бағишланган йирик фундаментал тадқиқот Хасан Миробидиний томонидан амалга оширилган. Олим ўзининг “Эрон насрининг юз асри”⁶ номли 4 жилддан иборат фундаментал тадқиқотида Зайналобдин Мароғайининг “Иброхимбекнинг саргузашти” номли биринчи публицистик романидан токи XX асрнинг охиригача йиллари (80-90 йиллари) гача бўлган роман-навислар ижоди ҳақида мухтасар маълумотлар беради, романларининг таҳлилига киришмайди, балки улар ҳақида қисқача тавсифий маълумотлар бериш билан чекланади.

4 میرصادفی جمال، فسه، داستان کوتاه رمان، آگاه، 1360

5 غده بزرگی. رمانویسی در / فصلنامه رازی زکریا، شماره بیست و ششم بهار و تابستان، 1382

ایران (از ابتدا تا پیروزی انقلاب اسلامی)

6 حسن میر عابدینی، صد سال داستان نویسی ایران، تهران، 1383

Форс насри бўйича махсус тадқиқот олиб борган эрон олимларидан яна бири доктор Мансур Рабгор Фасоий бўлиб, унинг “Форс насрининг турлари” монографиясида форс насри хусусиятлари, насрий асар турларининг таснифи борасида жиддий изланишлар амалга оширилади.

Форс романчилиги назарияси хусусида монографик тадқиқотлардан бири Муҳаммадризо Рузбехга тегишлидир. Олимнинг “Ҳозирги замон эрон адабиёти” монографиясида “наsr” истилоҳи, насрий асарларнинг таснифлаш принциплари, замонавий форс романининг хусусиятлари каби муҳим масалаларга ойдинлик киритишга интилиш кузатилади. Олим классик ва замонавий насри таснифлашдаги фарқлар, бу икки даврдаги насрнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда жуда катта аҳамиятга молик фикрларни баён қилади.

Жаҳон шарқшунослари орасида замонавий форс насрига кизиқиш XX асрнинг биринчи чорагида бошланган. Дастлабки тадқиқотлар Эронда янги шаклдаги роман жанрининг пайдо бўлиши масалаларига бағишланган. Инглиз эроншунос олими Э.Г. Браун “Янги давр форс адабиёти тарихи” (1924) номли тўрт жилдли асарининг 4-жилдида, француз эроншуноси Б. Никитинанинг (1933) изланишлари кўпроқ баён ва шарҳ характерида эди. Уларда Эрондаги XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларидаги адабий жараёнларнинг умумий белгилари ёритилиб, адиблар ва уларнинг асарлари ҳақида тўлиқ бўлмаган маълумотлар бериш билан чекланилган. Бу даврда яратилган ишларнинг асосий мақсади – кенг жамоатчиликни эрон адабиётининг ўша даврдаги ҳолати билан таништириш бўлган.

Иккинчи гуруҳ тадқиқотларда мавзунинг ўрганилиш доираси кенгаяди, яъни буларда Эронда роман жанрининг пайдо бўлиш омиллари, ижтимоий-сиёсий муҳит таҳлил этилади ва илк романларнинг сюжети билан таништириш тамойили сезилади. Рус эроншунос олими К.Чайкин “Энг янги давр форс адабиётидан қисқача очерк”⁷ номли асарида 1926 йилгача бўлган эрон адабиётини “Қожорлар даври”, “Форснинг “Уйғониш даври”, “Инкилоб даври”, “XX асрнинг 20-йиллари” ва “Сўнги давр (1921-1926 йиллар)” тарзида даврлаштиради ва бу даврлардаги адабий жараёнларни ёритишга ҳаракат қилади. Муаллиф мазкур китобнинг

⁷ Чайкин К. Краткий очерк новейшей персидской литературы. – М., 1928.

“Сўнгги давр (1921-1926 йиллар)” қисмида Мушфик Козимийнинг “تهران مخوف” (“Кўркинчли Техрон”), Аббос Халилийнинг “روزگار” (“Қора кунлар”), “انتقام” (“Қасос”), Мирза Яхё Давлатободийнинг “شهرناز” (“Шаҳрнос”), Санъатизода Кермонийнинг “دامگستران” (“Тузок кўювчилар ёки Маздак учун қасос олувчилар”) номли тарихий романларининг қисқача мазмунини баён этади, бироқ чуқур таҳлилга киришмайди.

Эрон романига бағишланган тадқиқотлардан яна бири Кристоф Болое⁸ нинг докторлик иши асосида ёзилган “Форс романининг шаклланиши”⁹ номли монографияси бўлиб, унда форс романининг шаклланишига туртки бўлган ички ва ташқи омиллар (матбуот ва нашриётнинг йўлга қўйилиши), “امير ارسلان” (“Амир Арслон”) достони ҳақида, А. Толибовнинг маърифатчилик руҳида ёзилган “کتاب احمد” (“Аҳмаднинг китоби”) повести, Б.Хусравийнинг “شمس و طغرا” (“Шамс ва Тўғро”) тарихий романи, М.Козимий, Муҳаммад Ҳижозийнинг юкорида номлари зикр этилган романлари ҳақида фикр юритилади.

Адабий танқидчиликда форс тарихий романлари борасидаги изланишлар салмоқли ўринни эгаллайди. Жумладан, янги давр форс адабиётининг йирик тадқиқотчиларидан Е.Э. Бертельснинг “XX аср форс тарихий романи”¹⁰ номли асарида Эрондаги илк тарихий асарларга тўхталиб ўтилади. Ишда 1920-1930 йиллар мобайнида чоп этилган бешта тарихий роман, уларнинг қисқача сюжети баёни берилади. Е.Э. Бертельс форс тарихий романларининг шаклланишида муҳим рол ўйнаган ички ва ташқи омиллар, хусусан, 1905-1911 йиллар Эрондаги буржуа инқилоби, рус, инглиз капитали оқимининг Эронга кириб келиши, кўплаб француз романларининг форсийга ўгирилиши ва бунинг сабаблари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини билдиради. Олим бу даврдаги роман-

⁸ Кристоф Болое-Париждаги INALCO профессори, Эрон адабиёти ва нарратология бўйича мутахассис, таржимон, форс насрчилигига оид 30 га яқин асар муаллифи. «La genies du roman persan moderne» (1998 й.) номли монографияси унинг Эрон романчилиги бўйича ёзган докторлик ишининг версияси. Ушбу монография 1998 йилда 2 марта француз тилида, бир марта форсчага ўгирилган ҳолда Техронда нашр этилди. Осиёни ўрганиш Француз марказида Ушбу монографиянинг ҳар икки тилдаги нусхаси сақланмоқда.

⁹ بالای کریستف، پیدایش رامن فارسی، ۱۳۷۷

¹⁰ Бертельс Е.Э. Персидский исторический роман XX в. В книге: Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. – М., 1988.

ларни бадий таҳлил қилиш «мақсадга мувофиқ эмас, зеро уларнинг бадий ва ижтимоий қиммати у қадар катта эмас», дея хулоса чиқаради. Олим форс романининг шаклланишида Европа адабиётидан бўлган таъсир масаласини эътироф этгани ҳолда форс насрининг шаклланишига самарали асос бўлган эронликларнинг бой халқ оғзаки ижоди, қадимги адабий анъана ва бой адабий меросини назардан четда қолдиради. Бироқ бир қатор олимлар форс тарихий романларининг миллий илдизларига, бадийига алоҳида урғу берадилар. Масалан, шарқшунос олим Ю.Н. Марр Муҳаммад Бокер Хусравийнинг «Шамс ва Тўғро» тарихий романи таҳлилин амалга оширади ва «ўқилиши осон», баённинг «ҳаққонийлиги», «ёркин техникаси», «оддий ва ифодали тили» билан ажаралиб туради, деб баҳолайди¹¹.

Польшалик тадқиқотчи Ф. Махальскийнинг бу борадаги изланишлари ҳам диққатга сазовор. Унинг «XX аср форс тарихий романи»¹² номли китобида ўттизга яқин тарихий роман таҳлил этилади. Китобда тарихий романларнинг тили ва услуби каби масалаларга тўхталади.

Х.Г. Корогли «Замонавий форс адабиёти»¹³ номли китобида Санъатизода Кермонийнинг тарихий романлари таҳлиliga тўхталиб, Эронда тарихий роман ривожланиши илдизларини фақат Фарбга тақлид деб бирёқлама баҳолаш эмас, унинг чуқур адабий анъаналарга, хусусан мумтоз ҳикоянавислик ва қиссачилик анъаналарига бориб тақалишини таъкидлайди.

Тарихий романларга бағишланган тадқиқотлардан яна бири Г. Қодировнинг «Замонавий форс тарихий романи»¹⁴ номли монографиясидир. Тадқиқотчи форс тарихий романларининг келиб чиқиш омиллари ва тараккиёти, уларнинг таснифи, асосий тамойиллари ҳақида қимматли фикр ва мулоҳазалар билдиради ва уларни илмий далиллайди. Шунингдек, нафақат Эронда, балки хорижда ҳам катта кизиқиш уйғотган тарихий асарлар, хусусан, Зайнал-Обидин Раҳнамо ва унинг «پیامبر» («Пайғамбар»), «زندگانی امام حسین» («Имом Хусайннинг ҳаёти») ҳамда Зайнал-Обидин Мўъ-

¹¹ Марр Ю.Н. О романе Хосрови «Шамс и Тогро» // Труды Тбилисского государственного университета. – Тбилиси, 1964.

¹² Махальский Ф. Персидский исторический роман XX в. // Зарубежное востоковедение; Сб. – М., 1961.

¹³ Х.Г. Корогли Х.Г. Современная персидская литература. – М., 1965.

¹⁴ Кадиров Г. Современный персидский исторический роман. – Душанбе, 1982.

таманнинг “اشيانه عقاب” (“Бургут уяси»), Санъатизода Кермонийнинг “نادر فاتح دہلی” (“Нодир – Деҳли фотиҳи”) романларининг бадий таҳлилини амалга оширди.

Д.С. Комиссаровнинг илмий изланишлари Эрон насрчилиги, романчиликка бағишланади. Айниқса, олимнинг Содик Ҳидоят прозасига бағишланган ишлари диққатга сазавордир¹⁵. Ўз очеркларига олим форс романининг муҳим жihatларига бағишланган алоҳида қисмлар киритган¹⁶. Унинг 60-йилларда насрчилик соҳасида амалга оширган бир қатор изланишларида форс романи ва повестларида реалистик тамойилларнинг кучайиши масаласи ёритилади. Жумладан, И.Брагинский билан ҳаммуалифликда тайёрлаган “Форс адабиёти”¹⁷ номли монографиясида эрон романчилигининг дастлабки босқичида яратилган ижтимоий романлар (“Ишчининг қора куни”, “Интиқом”, “Инсон”, “Шахр-ноз”)ларда кўтарилган муаммоларга, хусусан, аёллар масаласига махсус тўхталлади.

Эронда роман жанри тараккиётига эътибор қаратган олимлардан бири тожикистонлик олима Дилафруз Икромийдир. Унинг “Замонавий форс ижтимоий романи” (1972) номли номзодлик диссертациясининг I-бобида Эронда ижтимоий романининг шаклланиш жараёни, илк ижтимоий романлар “Қўрқинчли Техрон” (М.Козимий), “Қора кунлар”, “Инсон”, “Интиқом” (Аббос Халилий), “Хумо”, “Паричехр”, “Зебо” (Муҳаммад Хижозий), “Ох менинг орзуларим ёки Паричехр”, “Ишк ва кўз ёшлари”, “Фохиша”, “Ёлгон”, “Етим киз” (Жавод Фозил) ва, хусусан, Аҳмад Хўдододнинг “Ишчининг оғир қисмати” романида кўтарилган маиший ва ижтимоий муаммоларга тўхталган бўлса, II-бобда Саид Нафисий (“Жаннатнинг ярим йўлида”, 1951-1953), Бузург Алавий (“Унинг кўзлари”, 1952) ва Муҳаммад Афғоний (“Оху хонимнинг эри”, 1961) романларида кўтарилган ижтимоий масалалар таҳлил этилган.

Д.Икромий минг йиллик тарихга эга бўлган форс адабиёти учун роман жанри “янгилик” эди деб ҳисобловчи олимлар (масалан, И.С.Брагинский, Д.Комиссаров)нинг фикрига мутлақо қўшил-

¹⁵ Комиссаров Д. Очерки современной персидской прозы. –М., 1960; Комиссаров Д. Садек Хедаят. Жизнь и творчество. –М., 1967; Комиссаров Д. Пути развития новой и новейшей персидской литературы. –М., 1982.

¹⁶ Комиссаров Д. Новые черты персидского романа и повести 60-х годов // В книге: Пути развития новой и новейшей персидской литературы. –М., 1982.

¹⁷ Брагинский И, Комиссаров Д. Персидская литература. –М., 1961.

майди, аксинча, Эронда роман ўзига хос шаклда мавжуд бўлганлигини эътироф этади. У романнинг жанр сифатида мавжудлиги масаласига эмас, балки унинг замонавий шаклга эга бўлишига туртки бўлган омилларни ўрганиш масаласига эътибор қаратиш зарурлигини таъкидлайди. Жумладан, олима Д.Икромий Эронда роман жанрининг тараққиётида ва янги шаклга эга бўлишида таржима адабиёти ва матбуотнинг ўрнига ҳам алоҳида урғу беради. Чунки аксарият ёзувчилар газета ва журнал муҳаррири сифатида ҳам фаолият олиб борганлиги, ёзувчиларнинг матбуот билан яқиндан алоқада бўлганлиги, матбуотнинг жадал суръатда ривожланганлиги янги шаклдаги роман тараққиётига ҳам жиддий таъсир кўрсатганлигини эътироф этади¹⁸.

Д.Икромий Эронда матбуот ҳамда таржима адабиётдан кейин тарихий прозанинг кенг тараққий этганлигига урғу беради, жумладан, тарихий романнинг тараққиётида араб тарихий романлари, француз ва инглиз адабиётининг кучли таъсирини таъкидлайди¹⁹.

Тадқиқотлар орасида алоҳида олинган ёзувчилар ижоди, эрон ёзувчиларининг ижодий методига бағишланган махсус илмий тадқиқотлар ҳам мавжуд. Масалан, грузиялик шарқшунос Л.Г. Гиунашвилининг бир қатор тадқиқотлари Эрон насри, хусусан, Саид Нафисий ижодига бағишланган²⁰. Муаллифнинг “Саид Нафисийнинг бадиий насри” монографиясида машхур ёзувчи ва давлат арбоби, таниқли адабиётшунос олим, таржимон Саид Нафисийнинг (“فرنگیس” “Фарангис”), “نیم راه بهشت” “Жаннатнинг ярим йўлида”, “آتش های نهفته” (“Яширинган оловлар”) каби романлари, улардаги образлар тизими, ёзувчининг бадиий маҳоратига оид фикрлар берилган. Таъкидлаш жоизки, ушбу монографияда Саид Нафисийнинг юқорида зикр этилган учта романининг поэтикаси атрофлича тадқиқ

¹⁸ Икрами Д. Проблемы перевода русской литературы в Иране. – Душанбе: «Дониш», 1988. – С. 44.

¹⁹ Уша асар, 48-б.

²⁰ Л.С. Гиунашвили. Крестьянский вопрос в современной персидской прозе. – Тбилиси: «МЕЦНИЕРЕБА», 1977; Л.С. Гиунашвили. С.Нафиси – романист. В книге: Художественная проза Саида Нафиси. – Тбилиси: «МЕЦНИЕРЕБА», 1966. – С. 64-189; Саид Нафиси, ТГУ, т. 91, 1960; «На полути в рай». – Душанбе: Гулистон. №2, 1962; Саид Нафиси ва романи «Нимарохи бихилт», Шарқи сурх, №6, – Душанбе, 1962; Художественная проза С.Нафиси (1916-1953 гг.) Дис.на соиск. кан. фил.наук., ТГУ, 1963; Творческий путь Саида Нафиси. – Тбилиси: «МЕЦНИЕРЕБА», 1976; Проблемы становления и развития реализма в современной персидской прозе. – Тбилиси: «МЕЦНИЕРЕБА», 1985.

этилган. Гиунашвилининг тадқиқотларида ижодий метод масаласига ҳам алоҳида эътибор берилди.

Форс замонавий насрига оид бир қатор изланишлар россиялик олим Жаҳонгир Дўррий²¹га тегишлидир. Олимнинг тадқиқотларида форс романларида анъана ва новаторлик, фольклор элементлари, хусусан, ҳажвий халқ асарларининг таъсири каби масалалар Содик Чубакнинг «Сабр тоши» романи таҳлили мисолида талқин этилган. Шунингдек, инглиз ёзувчиси Жеймс Морьер қаламига мансуб «Ҳожибобо Исфаҳонийнинг саргузаштлари» сатирик романи ҳақида маълумот берилган²². Тадқиқотчининг 80-йиллар Эрон романчилиги хусусида билдирган фикр ва мулоҳазалари ҳам ўзининг долзарблиги, янгилиги билан диққатимизни тортади. Булар орқали 80-йилларнинг машхур романистлари: Хусрав Насимий («Кир ёқали одамлар», 1982), Аҳмад Махмуд («Кўшнилари», «Бир шаҳар тарихи», 1981) асарлари ҳақида, 1979 йилги Эрон инкилоби, унинг ижтимоий ҳаёт ва адабий жараёнларга кўрсатган таъсири, бу давр романчилигидаги асосий тамойиллар, ғоявий йўналишлар, Эрон насрчилигининг ютуқ ва камчиликлари ҳақида умумий тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Жаҳонгир Доррийнинг тадқиқотлари шуниси билан эътиборга моликки, олим инкилобдан кейинги даврда яратилган насрий асарларни ҳам таҳлилга торган. Доррий ўзининг «Эрон бадиий насрининг пайдо бўлиши ва тараққиёти: жанр ва услуб хусусиятлари»²³ номли докторлик ишида 80-90 йилларгача бўлган даврдаги адабий жараёнлар, Эронда наср тараққиётининг асосий тамойиллари, бу даврда ривожланган адабий оқим ва йўналишлар, ёзувчиларнинг методи масаласи каби долзарб мавзуларни ёритиб берган. Доррийнинг докторлик ишида олимнинг 45 йиллик илмий тадқиқотлари сарҳисоби қилинган. Бироқ таъкидлаш жоизки, мазкур монографик тадқиқотда форс романчилигига атрофлича тўхталиниб, форсий

²¹ Жаҳонгир Дорри – адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, таржимон. «Персидская сатирическая поэзия» (1965), «Персидская сатирическая проза» (1977), «Мохаммад Али Жамаль-заде» (1983) китобларининг муаллифи, икки томи «Персидско-русский словарь» (3-изд-е, 1985) лугатининг тузувчиларидан бири, мумтоз ва замонавий форс адабиёти хусусидаги бир қатор мақолалар муаллифи.

²² Дорри Дж. Традиционные приемы в творчестве современных иранских сатириков. // В книге: Художественные традиции литератур Востока и современность: Традиционализм на современном этапе. –М.: «Наука», 1980. –С.216-232.

²³ Дорри Дж. Становление и развитие современной персидской художественной прозы Ирана, её жанровые и стилистические особенности. Дис.на соис. док.филол.н. –М., 2000.

роман техникаси, бадниятининг чуқур таҳлилига киришилмайди; умуман наср тараққиёти кенг планда қамраб олиниб форсий роман хусусиятларига оид умумий фикрлар берилиши билан чегараланади.

Тадқиқотчи олим Файз Наджмоновнинг “Замонавий форс адабиётида ижобий қаҳрамон” номли монографиясида ҳам XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида эрон насри ва шеърлятида ижобий қаҳрамон образининг пайдо бўлиши шу давр адабиётининг энг муҳим хусусиятларидан бири эканлиги эътироф этилади. Муаллиф бу жараёнга туртки бўлган омиллар сифатида рус ва азербайжан маърифатчиларининг ғоялари ва Эрондаги 1905-1911 йилги инқилоб ҳамда 1918-1922 йилги миллий-озодлик ҳаракатларини алоҳида таъкидлайди. Монографияда ўша даврда яратилган энг машҳур қисса, ҳикоя, шеърлар билан бир қаторда Зайналобиддин Мароғайининг “Иброҳимбекнинг саргузаштлари”, Мушфик Козимийнинг “Қўрқинчли Техрон” ҳамда 1940-1960 йилларда яратилган энг сара асарлар қаторида Бўзўрг Алавийнинг “Унинг кўзлари” романлари ҳам таҳлил объекти сифатида танланган. Муаллиф бу даврда яратилган асарларда илк бор задогон оиласига мансуб бўлса-да, оддий халққа хайрхоҳ бўлган зиёли инсон образи, шунингдек, эрон адабиётида мавжуд урф-одатларга қарши норозилик туйғуларини намоён этган аёл образи яратила бошланганини тўғри таъкидлайди. Бирок бу монографияда ўринни кўпроқ романларнинг мазмуни баёни, қаҳрамонларнинг характеристикасини бериш эгаллайди, ёзувчининг ижобий қаҳрамон образини яратишдаги бадний маҳорати масаласи эса назардан четда қолади.

Наср, хусусан роман тадқиқотига бағишланган махсус илмий ишлар, монографиялар, алоҳида романларнинг сўзбошисида чоп этилган фикр-мулоҳазалар, илмий конференцияларда қилинган маърузалар²⁴ ва илмий тўплам ва журналларда келтирилган мақолаларнинг²⁵ барчасида 1920-1980 йиллар оралиғида ёзилган романларнинг маълум бир қирраси очиб берилган. Бу тадқиқотларда асосан, З. Мароғай, З. Раҳнамо, С. Кермоний, М. Козимий, А. Халилий, М. Ҳижозий, А. Афғоний, Ж. Фозил, С.Нафисий,

²⁴ Махалский Ф., Комиссаров Д.С. О некоторых особенностях развития основных жанров современной персидской литературы (доклад на XX Международном конгрессе Востоковедов в Москве в 1960 г.). – М., 1960.

²⁵ Е.Э. Бертельс. Персидский исторический роман XX в. В кн. «Проблемы литературы Востока», вып. 1. –Л., 1932; А.З. Розенфильд. О художественный прозе в персидской литературе XX в. / «Вестник Ленинградского Университета», №5. 1949.

Б. Алавий, А.Хўдодод каби ёзувчиларнинг романларига қайта-қайта мурожаат этилган ва бу романларнинг турли томонлари мазмуний ва ғоявий жиҳатлари тадқиқ этилган.

Олиб борилган тадқиқотларнинг аксариятида замонавий Эрон адабиётида роман жанрининг шаклланиши, бу жараёнда муҳим роль ўйнаган ички ва ташқи омиллар: а) 1905-1911 йилги Эрон инқилоби; б) Эронда янги, Европа типигаги Дорилфунуннинг очилиши; в) матбуотнинг тараққий этиши; г) таржима асарларининг пайдо бўлиши; д) маърифатчилик фаолиятининг кенг тарқалиши (Мирзо Малкумхон, Абдурахим Толибов, Зайнал-Обидин Мароғайий фаолияти) ва буларга параллел равишда форс адабиётининг бой қадимий меросга ва насрчилик, хусусан, хикоя-навислик анъаналарига эга эканлиги таъкидланади.

Тадқиқотларда, Эрон романлари кўпроқ ғоявий аспектда ўрганилиб, унинг поэтик хусусиятлари назардан четда қолган.

Бугунги кунга келиб бадий асарларни санъат ҳодисаси сифатида илмий-эстетик таҳлил қилиш зарурати сезилади. XX аср форс романларининг жанр хусусиятлари, поэтикаси, асосий тамойиллари масаласи эроншуносларимиз олдида турган долзарб ва ечимини қутаётган муаммолардандир.

Иккинчидан, форс романининг ўзига хос хусусиятларини, шаклланиш босқичлари ва ёзувчилар ижодини ўрганиш ва таҳлил этиш бугунги адабиётшунослик олдида турган долзарб муаммолардан саналиб, ўзбек олимлари мазкур муаммога мутаносиб равишда старли даражада кизиқиш билдиришганича йўқ.

Шу нуқтан назардан, романчилик борасида Эроннинг ўзида, Россия олимлари ҳамда бошқа хорижий элларда яратилган китоб, таҳлил ва монографияларнинг кўплигига қарамай, ҳозиргача форс романи борасида Ўзбекистонда яратилган ҳар томонлама тадқиқот мавжуд эмас, иккинчидан, мавжудлари ҳам романга нисбатан комплекс равишда муносабат билдирмай, балки романнинг у ёки бу хусусиятларини ойдинлаштиришга қаратишган ҳолос. Шу нуқтан назардан ҳам форс романининг илмий таҳлил қилиниши бугунги куннинг ўз монументал ечимини қутаётган муаммоларидан бири ҳисобланади.

Мазкур монографик тадқиқотда замонавий Эрон романчилигининг келиб чиқиш омиллари, унинг такомил босқичлари, бугунги кундаги ҳолатини илмий-назарий таҳлил қилишга киришар эканмиз, бадий адабиётнинг бош вазифаларидан бири бадий адабиёт ри-

вожидаги турли босқичларни таҳлил қилиш ва адабий жараёнга баҳо беришдан иборат эканлигидан келиб чиқамиз. Шу нуқтан назардан, бугунги кунда Эрон адабиётининг пешқадам жанри бўлган романчилик тарихи ва бу соҳада қалам тебратган ёзувчилар ижодини адабий-бадий таҳлил этишга ҳаракат қилинади.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
I БОБ. Янги типдаги форс романи шаклланишининг асосий омиллари	
Форс романининг умумбашарий ва миллий манбалари.....	18
Маърифат асри адабиёти эстетикаси.....	33
II БОБ. Замонавий форс романининг тадрижий такомилли: жанр динамикаси, проблематика ва ижодий метод масаласи	
Реализм тамойилларининг қарор топиши	54
Модернистик роман тажрибалари	74
Сатира ривож.....	92
III БОБ. XX асрнинг сўнги чорагида форс романи тараққиёти	
Маънавий қадриятларни исломлаштириш тамойили.....	101
Янгиланган реализм эстетикаси.....	106
Хулоса.....	150
Фойдаланилган адабиётлар	153